

Імператорський Харківський університет і початки української археології

Журба Олег Іванович

Розкриті основні напрямки генези археології на Слобожанщині наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Визначено місце Імператорського Харківського університету в становленні археологічної діяльності в регіоні. Виявлення, використання та публікація історичних джерел розглядаються в археологічному, історіографічному та історико-культурному контексті. Особлива увага приділена археологічному сегменту творчості І. Квітки та першим харківським журналам.

Ключові слова: археологія, регіональна історіографія, Харківський університет, археологічна журналістика, історико-культурний ландшафт.

Роль і місце Харківського університету в становленні наукового знання на українських землях визначалися вже самим фактом створення і функціонування модерної освітньої структури з її кадровим, інституційним, комунікативним та організаційним потенціалом. Без сумніву, важливе значення мав і фактор «первородства» такого роду освітнього і наукового центру на величезних просторах півдня Російської імперії, який робив університет центром тяжіння для інтелектуальних сил цього регіону.

Важливу місію виконував університет і з точки зору трансляції і адоптації досвіду сучасної науки, популяризації і приживлення на місцевому ґрунті модерних алгоритмів, інструментарію, стандартів і форм наукової роботи.

Духовно-культурну ситуацію кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. на Слобідській Україні суттєво визначала її орієнтованість на форми, зміст і потреби загальноросійського, насамперед, столичного життя. Перенесення цих «духовних стандартів» на місцевий ґрунт, засвоєння і включення їх до інтелектуальних структур Слобідської України як власних надбань, підготувало умови для глибокої модернізації регіону в напрямку європеїзації всіх сфер розумової діяльності.

Усе це повної мірою стосується і процесу освоєння задач і технологій того, що вже з другої чверті XIX ст. стало позначатися своєрідно приживленим на вітчизняний науковий ґрунт терміном «археологія», який розумівся як процес пошуку і введення до наукового обігу рукописного матеріалу з метою формування інформаційного масиву задля пізнання минулого.

Сам по собі процес розгортання такої діяльності засвідчував не лише наявність достатньо широкого попиту на історичне знання, його зростаючий суспільний статус, але й формування нового типу історіографічної культури, в

якому опора на джерело ставала невід'ємною вимогою до писання історичних текстів. Окрім того, пошуки документально засвідченої історичної інформації ставали невід'ємною складовою культурного ландшафту Слобожанщини, спрямовуючи громадські зусилля на реконструкцію регіональної колективної біографії, формуючи специфічну історичну культуру регіону, що спиралася на місцевий патріотизм, мобілізуючи суспільство та історично легітимізуючи його соціальні і культурні специфіки.

Саме тому історія становлення археологічної справи може розглядатися не лише в суто дисциплінарному плані, який зацікавить лише вузьких фахівців з історії археології та історичного знання, але й у значно ширших контекстах становлення модерної історичної та історіографічної культури як слобідського регіону, так і тих цілостей, до ієрархії яких він вписувався або планував бути вписаним.

Серед нечисленних представників слобідського історіописання другої половини XVIII – початку XIX ст. у нашому контексті особливе місце належало Іллі Івановичу Квітці (1745 – після 1816 р.) [7, с. 120-137; 13]. Непомітний за життя, скромний письменник був абсолютно забутий майже відразу після смерті та перетворився для майбутніх дослідників на справжню таємницю. Лише наприкінці XIX ст., під час бурхливих пошуків у галузі вітчизняного історіописання, він немовби повернувся до нащадків як справжній піонер слобідської історіографії.

Саме І. Квітка поклав початок археологічним вправам власне на українських землях Російської імперії. Вивчення творчості Іллі Івановича дозволяє скласти уявлення про репертуар його археологічних здобутків, розуміючи під цим не лише власне публікації документів, але й потенційну археологічну базу, тобто коло джерел, які він збирав, копіював, призначав до оприлюднення. Серед надрукованих безсумнівно І. Квіткою міститься лише одна позиція: лист до нього Г. М. Теплова від 1 грудня 1775 р. з Москви з проханням надіслати «Журнал малороссийских бывших дел до гетмана Б. Хмельницкого». Ця невеличка публікація, виконана у вигляді листа І. Квітки до редакції журналу «Украинский вестник», відрізнялася високим для вітчизняної археології того часу науковим рівнем: тут зазначені історичні обставини і наслідки листування, подано коментар до нього, вміщено палкий заклик до збирання і збереження українських старожитностей [9].

Більшість же зібраних І. Квіткою історичних документів так і залишилися у рукописах, про що довідемося насамперед із його листування з професором Харківського університету Іллею Федоровичем Тимковським (1773–1853 рр.), якому надсилалися зібрані матеріали для написання нової «Історії Малоросії».

Треба думати, що тривала практика збирання історичних документів згодом обумовила появу самостійних історичних творів І. Квітки, кожний з яких став важливим етапом визрівання і професіоналізації слобідської історіографії. Йдеться про «Записки о Слободских полках» (1812 р.), що вийшли окремою книжечкою та про статтю «О Малой России», вміщену в часописі «Украинский вестник» (1816 р.).

Як помітив іще Д. І. Багалій, розглядаючи «Записки о Слобідських полках», тут було небагато особистої праці автора: «Это нечто среднее между лето-

письмо и настоящей историей – та самая литературная форма, которая, как известно, получила чрезвычайно широкое распространение и в Малороссии XVIII века» [2, с. 238-239]. По суті то був передрук різних офіційних документів з історії Слобожанщини. Не зважаючи на всю недосконалість тексту, сучасний дослідник має всі підстави досить високо оцінювати його як пам'ятку слобідської історіографії: «Твір І. І. Квіткі – перший систематичний огляд історії Слобідських полків; на висновках, твердженнях цього автора базуються майже всі наступні дослідники історії регіону. Багато увагу І. І. Квіткі приділяє затвердженням жалуваним грамотам про привілеї слобідським полкам. Цитування цих грамот, констатація вірності слобожан російському престолу – все це, часто без належного обдумування і критики, ставало догмою для наступних істориків, черговою підставою для регіонального патріотизму» [14, с. 6].

Справді, перший історичний твір про Слобожанщину був виконаний у дуже поширеному в українській регіональній історіографії того часу жанрі компілятивної історичної літератури, який давав широкий простір для оприлюднення численних історичних джерел, являючи собою зразок так званої археографічної історіографії.

Зовсім інший характер мала стаття «О Малой России». Це, значною мірою, авторська праця, в якій І. І. Квіткі виступав не слухняним рабом джерел, а вдалим інтерпретатором на догоду високопатріотичної станової концепції (зрадники-гетьмани знають, що «склонить на свою сторону верных подданных царю и истинных сынов отечества – генеральных и полковых старшин невозможно» [8, с. 309]). Ця стаття збурила першу в вітчизняній історіографії наукову дискусію з приводу значення терміну «Малоросія», яка відсилала диспутантів та зацікавлену публіку до пошуків, осмислення, публікації широкого корпусу історичних джерел.

Творча праця І. Квіткі, пік активності якої припадав на початок XIX ст., виявила важливу особливість становлення історіописання та археографії того часу. Зверну увагу, що всі видавничі проекти дослідника та абсолютна більшість його планів були розраховані на структури і кадри Харківського університету. Це, на мій погляд, засвідчувало формування в місцевому освіченому середовищі уявлень про необхідність інституціоналізації і професіоналізації справи історіописання та археографії.

У межах університетських структур інституціональними осередками формування регіонального історіописання ставали журнальні проекти, які протягом першої половини XIX ст. сформували оригінальне явище «журнальної археографії» [5, 6]. Публікації історичних документів на сторінках часописів ставали невід'ємною складовою регіонального історико-культурного ландшафту, відображаючи рівень інтелектуальних запитів, відбиваючи пульс ідейних шукань, формування історичної свідомості та історіографічних смаків, нових вимог і уявлень щодо ролі в цьому археографічної діяльності.

Процес цей мав для Слобожанщини далеко не ексклюзивний характер. Центральне місце тут займали харківські часописи «Український вестник» (1816–1819 рр.), «Український журнал» (1824–1825 рр.), альманахи «Утренняя звезда» (1833 р.), «Молодик» (1843–1844 рр.). Для Новоросії репрезентантами «журнальної археографії» були «Одесский альманах» (1831–1840 рр.), газета

«Одесский вестник» (з 1828 р.), «Записки Одесского общества истории и древностей» (з 1844 р.), для Малоросії та Правобережжя – альманах М. Максимовича «Киевлянин» (1839–1850 рр.), для Правобережної України – журнал В. Г. Анастасевича «Улей» (1811 р.).

Власне археографічних публікацій у сучасному академічному розумінні в харківських журналах майже не було. Проте для періоду зародження археографії це й не дивно. В російській історіографії уявлення про наукові норми археографічної діяльності почали формуватися лише з 1830-х рр. на ґрунті як вітчизняної традиції публікації джерел так і внаслідок засвоєння європейського досвіду. Вони були представлені в працях П. Строева та студіях Петербурзької археографічної комісії [10, с. 258-261]. Для «товстих» столичних журналів широко розповсюдженими формами публікації історичних джерел були вільний переказ, статті, де джерела органічно включалися та розчинялися в авторському тексті, публікації-примітки, повноцінні археографічні публікації в тексті самого твору [11, с. 58]. Ця практика ставала орієнтиром і для провінційної археографічної роботи.

В «Украинском вестнике» (редактори – вихованці харківського університету та його викладачі Р. Гонорський та Є. Філомафітський) було надруковано 8 матеріалів з історії України, з яких 7, що стосуються подій XIV – XVIII ст., розташовані в журналі за 1816 р. [4]. Вони спиралися здебільшого на козацькі літописи. Лише одна стаття за 1817 р. ґрунтувалася на свідченнях давньоруських текстів і висвітлювала ранній київський період української історії [12]. Таке співвідношення тематико-хронологічних пріоритетів було досить типовим для української регіональної історіографії зазначеного періоду.

Основною історичною проблематикою «Украинского вестника» стала історія козацького часу. Стаття анонімного автора «Гетьман Хмельницький», нарис М. Грибовського «Исторические замечания о Малороссии от смерти Богдана Хмельницкого до Полтавской битвы», дискусія І. Квіткі з М. Марковим – оберталися навкруги бурхливої козацької доби і вимагали у авторів апеляції до різноманітних опублікованих та рукописних джерел.

У 1824–1825 рр. у Харкові виходив іще один університетський часопис – «Украинский журнал», який також видавав викладач університету О. Склабовський. Незважаючи на гучно задекларовану регіоцентричність видання, тут вміщувалися насамперед статті релігійно-етичного характеру, численні переклади античних авторів, літературна критика. Матеріали краєзнавчого змісту були представлені подорожніми описами міст: Кременчука, Гадяча, Феодосії, великою рецензією на поему К. Рилєєва «Войнаровский», та першою в українському літературознавстві статтею-оглядом стану та історії української мови та поезії учителя чернігівської гімназії І. Кульжинського.

Нечисленні історичні українознавчі праці «Украинского журнала» мали симптоматичні відмінності від подібних в «Украинском вестнике», автори якого репрезентували компілятивну, археографічну історіографію з її досить вільним, заснованим на так званому «здоровому глузді» споживацькому ставленні до використання джерел. Праці ж авторів «Украинского журнала», відомих істориків М. Берлінського та О. Марковича, хоча і не вирізнялися глобалізмом, були скоріше фрагментарними, не претендували на узагальнення,

виконувалися з претензією на науковість та використання критичного підходу до джерел. Їхнім завданням ставало оприлюднення, введення до наукового обігу нових історичних матеріалів, неспішне будівництво стійкого фундаменту майбутніх історичних студій.

Твір М. Берлінського про знахідку давньоруського скарбу на київських пагорбах був виконаний в вигляді листа до ректора Харківського університету В. Джунковського. Головною проблемою була атрибуція речових пам'яток. Тут докладно змальовувалися обставини знахідки, подавався ґрунтовний перелік скарбу, опис кожної речі (розміри, вага, матеріал, зовнішній вигляд, надписи, малюнки). Золотий і срібний посуд дослідник порівнював з аналогічними знахідками Ольвії, Херсонесу, Пантікапею. У грецькій приналежності пам'яток його переконували відповідні надписи, які перекладалися церковнослов'янською мовою та порівнювалися з надписами мозаїк олтаря Софійського собору в Києві. Спираючись на тогочасні знання з історії руського мистецтва та ремесла, дослідник зробив висновок про належність скарбу добативним часам. Як бачимо, суто археологічна проблематика акумулювала частину археографічних студій (публікація тексту надписів, їх переклад, спостереження за почерком, джерелознавчі прийоми атрибуції), надаючи дослідженню міждисциплінарних рис [3].

Найвизначнішою археографічною працею, надрукованою в харківських журналах 1820-х рр., стала публікація О. Марковича [1]. Тут видано 9 джерел: 4 гетьманські універсали (два – І. Скоропадського, по одному І. Мазепи і Ю. Хмельницького) і 5 листів офіційного та особистого характеру (2 – гетьмана І. Скоропадського до А. Маркевича, 3 – до Я. Маркевича від його приятелів). Хронологічні рамки публікації охоплювали час від 1661 до 1753 рр. Вона висвітлює соціально-економічні стосунки, політичні та родинні відносини, культурні інтереси козацької старшини.

«Малороссийская старина» О. Марковича стала першою вповні археографічною публікацією на сторінках українських журналів. Рівень археографічної методики праці О. Маркевича відзначений дуже дбайливим ставленням публікатора до передачі тексту джерел. Хоча сам він не вважав за необхідне викладати та обґрунтовувати визначені ним принципи публікації, їх розгляд свідчить, що тут задіяний так званий транспіраційний метод, коли дослідник намагався якомога точніше зберегти первісний, автентичний вигляд тексту.

Публікація О. Маркевича не містила історичного та джерелознавчого пояснення, вступу або передмови. Автор не подавав свідчень про місце збереження джерел, їх зовнішній вигляд, палеографічні, сфрагістичні та філігранологічні особливості. Історик не зробив спроби інтерпретувати опубліковані джерела, проте сама їх публікація в повному обсязі та у наближеному до оригіналів вигляді демонструвала зростаючий рівень археографічної думки і практики місцевого інтелектуального середовища, прагнення будувати реконструкції минулого на міцному джерельному ґрунті.

Публікації історичних джерел в «Украинском журнале» у порівнянні з «Украинским вестником» свідчили про тенденції подолання в українській історіографії літописної традиції, становлення модерного історіописання з його опорою на джерела.

Харківські журнали першої чверті XIX ст., відображаючи стан місцевого духовного життя, ставили перед собою завдання вдосконалення та виховання літературних та мистецьких смаків, історичної свідомості провінційної освіченої публіки. Ці часописи з їх різноманітною краєзнавчою проблематикою намагалися перетворитися на осередки дослідження історії місцевого краю, згуртовуючи навколо себе любителів старожитностей. Серед історичної проблематики харківських журналів перевагу мали розвідки з історії Гетьманщини, а серед їх авторів – вихідці та мешканці Лівобережжя. Через це, будучи місцевими органами, слобідські часописи набували загальноукраїнського звучання. Це підтверджувалося й наявністю на їх шпальтах південноукраїнських матеріалів та кореспондентів.

Окрім того, слобідські часописи «віднайшли» й репрезентували проблематику, звернення до якої сприяло пробудженню та згуртуванню історичної пам'яті різних регіонів України. Йдеться про історію козацтва та козацьку добу в цілому, що займала провідне місце серед історичних матеріалів. Що ж до археографічних «заслуг» харківських часописів першої чверті XIX ст., то вони визначалися їх пріоритетом у справі початку видання історичних джерел на українських землях, бо історіографічна та джерельна спадщина другої половини XVIII – початку XIX ст. існувала тут майже виключно в рукописній традиції, приречена бути оприлюдненою та введеною до наукового та суспільного обігу через багато десятиліть після створення. Симптоматично в цьому зв'язку, те, що лише «петербурзькі» малороси В. Рубан, Ф. Туманський, Я. Маркевич, М. Антоновський спромоглися видрукувати в останній чверті XVIII ст. свої історичні твори та археографічні публікації саме у російській столиці. Пріоритет цієї справи на українських теренах належить харківським авторам і часописам, які міцно були пов'язані з науковцями і викладачами молодого Харківського університету.

Примітки

- [Маркович О.] Малороссийская старина (копии с подлинных бумаг) / О. Маркович // УЖ. – 1824. – № 19-20. – С. 48-57; № 21. – С. 128-136.
- Багалея Д. И. Исторические повести и статьи Григория Федоровича Квитки / Д. И. Багалея // КС. – 1893. – № 8. – С. 215-244.
- Берлинский М. Описание найденных недавно в Киеве разных старинных золотых и серебрянных вещей / М. Берлинский // УЖ. – 1824. – Ч. 2. – № 12. – С. 332-338.
- Журба О. І. Археографічні студії з історії України в харківській періодиці першої половини XIX ст. / О. І. Журба // Історія і культура Подніпров'я. – Д., 1998. – С. 125-135.
- Журба О. І. Журнальний період становлення української археографії (харківські журнали 10-х – 20-х рр. XIX ст.) / О. І. Журба // АУ. – 2002. – № 1-3. – С. 55-73;
- Журба О. І. Журнальний період у становленні української археографії (харківські альманахи 30-х – 40-х рр. XIX ст.) / О. І. Журба // АУ. – 2003. – № 4-6. – С. 24-48.

7. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. –Д., 2003. –316 с.
8. Кв[ит]ка И[ль]я. О Малой России // УВ. – 1816. – № 3. – С. 304-314.
9. Кв[ит]ка И[ль]я. Письмо к издателям // УВ. – 1816. – № 3. – С. 175-178.
10. Козлов В. П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – 416 с.
11. Курукин И. «Северный архив»: Журнал истории, статистики и путешествий // Родина. – 1998. –№ 4.– С. 57-59.
12. Марков М.Е. Введение в Малороссийскую историю или краткое описание южной части Российского государства во времена древние...// УВ. – 1817. – № 9. – С.249-271; № 10. – С. 3-11.
13. Маслійчук В. Л. Ілля Іванович Квітка -малознаний історик кінця XVIII - початку XIX століття // УАЩ.– 2006.– Вип. 10/11.– С. 318-342.
14. Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003, – С. 6.

Журба О. І. Імператорський Харківський університет і начало української археографії

Раскрыты основные направления генезиса археографии на Слобожанщине в конце XVIII - в начале XIX в. Определено место Императорского Харьковского университета в становлении археографической деятельности в регионе. Выявление, использование и публикация исторических источников рассматриваются в археографическом, историографическом и историко-культурном контекстах. Особенное внимание уделено археографическому сегменту творчества И. Квитки и первым харьковским журналам.

Ключевые слова: археография, региональная историография, Харьковский университет, археографическая журналистика, историко-культурный ландшафт.

Zhurba O. Imperial Kharkov University and the beginning of Ukrainian archaeography

Discloses the main directions of the genesis of archeography in Slobozhanshyna late XVIII -in the early XIX century. Presented by the place of the Imperial Kharkov University in the formation archaeological activities in the region. Search, use and publication of historical sources considered archeographical, historiographical, historical and cultural contexts. Particular attention is paid to archeographical segment I. Kvitki creativity and the first Kharkiv magazines.

Key words: archeography, regional historiography, Kharkiv University, archeographical journalism, historical and cultural landscapes.

Університетські «місця пам'яті» у спогадах харківських професорів та студентів XIX – початку XX ст.

Іващенко Вікторія Юріївна

У статті на основі аналізу комплексу спогадів професорів та вихованців Харківського університету XIX – початку XX ст. виокремлюються «місця пам'яті» тогочасної університетської корпорації, що виникали навколо кількох ключових аспектів (початок університетської історії, її періодизація, знакові події, головні діючі особи, локалізація університету у просторі). Також розглядаються питання співвідношення автобіографічної та колективної пам'яті, функціонування механізмів перетворення особистих спогадів на колективні.

Ключові слова: «місця пам'яті», Харківський університет, мемуари, автобіографічна пам'ять, колективна пам'ять.

Згідно з теорією «місць пам'яті», запропонованою П. Нора, кожна група людей, об'єднана спільним минулим, вдається до різних форм «коммеморації», за допомогою яких закріплюється, зберігається та передається пам'ять про минуле. Такими «місцями пам'яті» виступають люди, події, пам'ятники, музейні зібрання, книги, ювілейні заходи, емблеми та ін., що втілюються в матеріальному, символічному та функціональному аспектах [21]. Як правило, «місця пам'яті» вивчаються в національному контексті, як символічна історія націй [32], однак зазначений метод можна також застосовувати й до інших спільнот, зокрема, до університетської корпорації.

Ми з легкістю назвемо символи колективної ідентичності сучасного Харківського університету: образ його засновника В. Н. Каразіна, стара будівля університету, річниця заснування університету, нобелівські лауреати І. Мечніков, С. Кузнець, Л. Ландау, музей історії університету, бібліотека, університетська символіка, посвячення у студенти та урочистий випуск магістрів та ін. Водночас, питання, коли і яким саме чином ці складові університетського життя набули символічного значення, чи існували альтернативні символи, що були витіснені із пам'яті університетської спільноти, вимагають спеціального вивчення. У даній статті ми зосередимося лише на кількох аспектах цього складного процесу, зокрема, проаналізувавши комплекс спогадів професорів та вихованців Харківського університету XIX – початку XX ст., спробуємо виокремити «місця пам'яті», актуалізовані тогочасною університетською корпорацією, а також зупинимося на питаннях співвідношення автобіографічної та колективної пам'яті, функціонування механізмів перетворення особистих спогадів на колективні.

Відзначимо, що сучасні дослідники розрізняють пам'ять індивідуальну (автобіографічну), яка стосується подій, що їх безпосередньо пережила людина, та пам'ять колективну, що включає події минулого, які виходять за